

Władysław Łatyszew, Zbigniew Wójcik

Przyrodnicze początki działalności naukowej Bronisława Piłsudskiego na katordze sachalińskiej

---

Niepodległość i Pamięć 3/2 (6), 113-120

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Władysław Łatyszew, Zbigniew Wójcik

Przyrodnicze początki działalności naukowej Bronisława Piłsudskiego na katordze sachalińskiej

Podczas międzynarodowego sympozjum w Južno-Sachalińsku w 1992 roku poświęconego działalności Bronisława Piłsudskiego na Dalekim Wschodzie analizowano głównie dorobek etnograficzny wybitnego zesłańca. Względy techniczne zdecydowały, że nie można było wówczas przedstawić informacji o przyrodniczych (meteorologicznych, klimatologicznych itp.) badaniach katorżnika. Badania te, podobnie jak i działalność nauczycielska, pozwoliły więźniowi politycznemu przetrwać okres adaptacji na wyspie Sachalin. Choćby z tego względu zasługują one na krótką charakterystykę. O tyle jest to uzasadnione, że w Muzeum Krajoznawczym w Južno-Sachalińsku zachowało się instrumentarium Piłsudskiego, a w bibliotekach i archiwach Tomska i Wilna - rękopisy jego opracowań meteorologicznych.

W zestawionej przez Alfreda F. Majewicza bibliografii prac Bronisława Piłsudskiego (1866-1918) dwie, chronologicznie pierwsze, pozycje z lat 1896-1897 stanowią prezentację wyników pomiarów meteorologicznych w osadzie Rykowskoje w środkowej części wyspy Sachalin (dawny okręg tymowski)¹. Są to wyniki obserwacji, które zesłańiec wykonywał w latach 1895-1896². Pozostałe pozycje zestawienia bibliograficznego dotyczą głównie problematyki etnograficznej i językoznawczej tubylców zamieszkałych na Sachalinie, w dolnej części dorzecza Amuru oraz w Japonii. Publikacje z lat pobytu Piłsudskiego w Europie (od 1907 roku) dotyczą także innych zagadnień: muzealnictwa etnograficznego (m.in. wystawy w Muzeum Tatrzzańskim w Zakopanem), reminiscencji wczesnych obserwacji etnograficznych (przydrożne krzyże litewskie) oraz dziejów zesłań w Rosji (m.in. artykuł ogłoszony w 1918 roku w czasopiśmie "Jeniec Polski" pt. *Polacy w Syberii*). Dziś wiemy, że zestawienie Majewicza nie obejmuje wszystkich publikacji Piłsudskiego, które ukazały się drukiem za życia autora. Ponadto w ostatnich latach, zwłaszcza w Južno-Sachalińsku, wydano kilka rękopisów zesłańca oraz wznowień prac wcześniej ogłoszonych. Mimo to w zestawie publikacji Piłsudskiego z ostatnich lat nie ma nowych prac przyrodniczych.

---

¹ A.F. Majewicz, *Bibliography of Works by Bronisław Piłsudski*, Poznań 1990, s. 3.

² B. Piłsudski, *Obzor pogody w sieni Rykowskom na ostrowie Sachalin w 1895 g. (po nowemu stilju)*, "Sachalinskij Kalendar", 1896, s. 101-106; tenże, *Obzor pogody w sieni Rykowskom Tymowskiego okruga w 1896 godu (po nowemu stilju)*, tamże, 1897, s. 160-173 (rękopis w Bibliotece Głównej Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F9-2340).

Historycy dotychczas o badaniach meteorologicznych i klimatologicznych Bronisława Piłsudskiego praktycznie nic nie pisali. W tomie *Historii nauki polskiej*, ujmującym lata jego twórczości, wspomniano jedynie o pracach etnograficznych zesłańca. W innych opracowaniach zamieszczono ledwie wzmianki o jego przyrodniczych zainteresowaniach. Tak np. Wacław Sieroszewski - towarzysz wspólnych badań Piłsudskiego na Dalekim Wschodzie - we wspomnieniu pośmiertnym o przyjacielu wykorzystał następującą jego notatkę autobiograficzną:

"Po kilku latach więziennego życia, przymusowej pracy fizycznej, uzyskałem nieco swobody; spełniałem obowiązkowo różne prace biurowe, prowadziłem spostrzeżenia meteorologiczne, gromadziłem zbiory przyrodnicze dla miejscowego muzeum, urządziłem bibliotekę dla okręgu, w którym mnie osiedlono, dawałem lekcje; wreszcie władza pozwoliła mi uczyć w szkole ludowej"³.

W opublikowanej w 1981 roku biografii Bronisława Piłsudskiego pióra Witolda Armona odnajdujemy na ten temat więcej danych:

"W [atach]1894-6 prowadził obserwacje pogody w miejscowej stacji meteorologicznej, a sprawozdania z tych obserwacji za [ata] 1895 i 1896, opublikowano w kalendarzu sachalińskim, były debiutem pisarskim P[iłsudskiego]. Również w roku 1894 podjął się badań botanicznych dla nowo powstałego muzeum w Chabarowsku (od roku 1897 prowadził korespondencję w tej sprawie z Benedyktem Dybowskiem); pierwsze instrukcje, literaturę i zachętę otrzymał od przebywającego w Aleksandrowsku zesłańca politycznego, w przyszłości wybitnego etnografa rosyjskiego L.J. Szternberga"⁴.

Drukowana w Polsce i w Rosji literatura dotycząca działalności naukowej Bronisława Piłsudskiego jest bardzo obszerna. Poza przedstawionymi wyżej opracowaniami szczególnie wiele uwagi zesłańcowi poświęcił Antoni Kuczyński eksponując jednak głównie etnograficzny i folklorystyczny nurt jego twórczości. Z opracowań ogłoszonych w Rosji odnotować należy studia Władysława Łatyszewa i Maryny Prokofiew⁵ oraz Władysława Łatyszewa⁶. Zaslugą tych autorów jest popularyzacja, także przy pomocy wystawy w Muzeum Krajoznawczym w Južno-Sachalińsku, badań meteorologicznych Piłsudskiego.

Bronisława Piłsudskiego aresztowano w marcu 1887 roku w Petersburgu. Był wówczas studentem pierwszego roku prawa miejscowego uniwersytetu. Zamieszany był w spisek na życie cesarza Aleksandra III, wyrokiem sądu senackiego skazany został na karę śmierci, którą zamieniono później na 15 lat katorgi na Sachalinie. Na miejsce zesłania przybył statkiem na początku sierpnia 1887 roku. Karę odbywał zrazu jako pracownik fizyczny w stolarni, a później drwał. Z czasem przydzielono go do pracy w biurze okręgu tymowskiego. Jednocześnie uczył w miejscowej szkole ludowej. Niemal od początku pobytu na wyspie interesował się tubylcami: Niwchami (dawna nazwa Giliacy) i Ajnami. Z czasem nauczył się ich języków i - pozyskawszy przyjaźń starszyny - prowadził badania nad kulturą materialną i duchową tych narodów. Z tego okresu pozostawił poważny dorobek naukowy, druko-

3 W. Sieroszewski, *Bronisław Piłsudski*, "Rocznik Podhalański", 1914-1921, s. XIV.

4 Polski Słownik Biograficzny, t. 25 Wrocław 1981, s. 306.

5 B. O. Piłsudskij (1866-1918). Stranicy biografii, [w:] *Katalog etnograficznych kolekcji B.O. Piłsudskiego w Sachalinskom Oblastnom Krajozewiedziceskom Muzieje*, Južno-Sachalinsk 1988, s. 3-32.

6 *Nieopublikowanaja rukopis Bronisława Piłsudskiego ob orokach Sachalina*, [w:] B. Piłsudskij, *Iz pojezdki k orokam o. Sachalin w 1904 g. Predprint*, Južno-Sachalinsk 1989, s. 3-11.

wany w różnych krajach: Rosji, Japonii, Polsce. W archiwach pozostały jego rękopisy, fragmenty zapisków pamiętnikarskich oraz materiały warsztatowe publikacji meteorologicznych, a przede wszystkim kolekcje okazów kultury materialnej ludów Dalekiego Wschodu oraz wałki fonograficzne z utrwaloną mową tubylców, ostatnio odczytane przez specjalistów w Japonii.

Zagospodarowanie opanowane przez Rosjan Sachalinu rozpoczęto w połowie XIX w. Wyspa miała ważne znaczenie strategiczne na Dalekim Wschodzie. Jej porty ułatwiały komunikację osad na stałym lądzie z wyspami Archipelagu Kurylskiego oraz Kamczatką.

Poznanie istotnych czynników kształtujących pogodę na wyspie miało więc bardzo ważne znaczenie. W związku z tym administracja wyspy stosunkowo wcześniej założyła stacje meteorologiczne zarówno w portach, jak i w głębi wyspy. Prowadzili je początkowo na ogół wojskowi. W latach 1853-1854 porucznik N. Rudanowski odnotowywał podstawowe dane meteorologiczne (temperatura, kierunek wiatru, ilość opadów atmosferycznych) w Posterunku Murawiewskoję. Obserwator ten w latach 1855-1857 pracował w osadzie Due. W 1861 roku porucznik Margasow notował dane meteorologiczne na Posterunku Kusunaj, a w latach 1868-1869 podpułkownik F. Depreradowicz - w posterunku Murawiejsk nad jeziorem Busse. W ważnym portowym Posterunku Korsakow okresowo (lata 1871-1872) obserwacje meteorologiczne prowadził lekarz wojskowy U. Bieliński. Wyniki tych, w istocie dorywczych, pomiarów podsumował M. Micul⁷, który określił średnią temperaturę roczną powietrza.

Systematyczne obserwacje pogody rozpoczęto na Sachalinie w 1881 roku w ramach prac miejscowego urzędu medycznego. Wtedy właśnie P. Surunienko wybudował niewielką stację pomiarową w osadzie Korsakowka w pobliżu Posterunku Aleksandrowskoje. W 1886 roku, dzięki zabiegom tego lekarza, założono stację obserwacyjną we wsi Rykowskoje. Kierował nim wówczas felczer M. Krzyżewski. Obserwatorami w stacji Rykowskoje w różnych latach byli: I. Juwaczew, B. Piłsudski, N. Perłaszewicz. Wyniki codziennych obserwacji ogłaszano w periodyku Głównego Obserwatorium Fizycznego w Petersburgu, a bieżące dane o pogodzie - w ujęciu miesięcznym - rokrocznie publikowano w pismach miejscowych. Później w południowym Sachalinie założono sieć stacji meteorologicznych: w 1893 roku w latarni morskiej Krylnon, a w latach 1896-1898 w osadach: Mauka, Najoro, Siraura, Gałkino-Wrasskoje, Lutoga oraz posterunkach: Korsakowskim i Tuchmieniewskim.

Budową stacji meteorologicznych w Posterunku Korsakowskim oraz osadzie Gałkino-Wrasskoje kierował bezpośrednio Bronisław Piłsudski. W jednym z dokumentów⁸ kancelarii gubernatora wojskowego wyspy Sachalin zaznaczono, że zesłaniec ten "dał się poznać jako osoba bardzo użyteczna dla w[yspy] Sachalin"⁹. Formułując ten sąd miano na uwadze jego dotychczasowe badania na stacji pomiarowej w Rykowskoje oraz istotny wkład w rozwój i zagospodarowanie Muzeum Sachalińskiego w Aleksandrowskoje. Z tego względu,

7 B. Piłsudski w artykule *Polacy w Syberii*, umieszczonym w czasopiśmie "Jeniec Polski" w 1918 roku, na s. 2 nru 42 zapisał: "Agronom Micul oddaje się z zapalem wprowadzaniu rolnictwa na Sachalinie i tam umiera, czczony przez całą ludność zesłańczą".

8 Kopia w Muzeum Krajoznawczym w Južno-Sachalinsku.

9 Zapisano: "Uspieł uże otliczno zarekomendirowať siebia i priniestu niemało polzy na o. Sachalin".

gdy poszukiwano kandydata na organizatora nowych obserwatoriów na południu Sachalinu, wybór padł właśnie na Bronisława Piłsudskiego. Miał on bowiem duże doświadczenie w tym zakresie. Przy tym wszystkim dysponował danymi o pracy innych stacji na wyspie. Dane te zebrał okresowo zastępując lekarza gubernialnego. Na tej podstawie Piłsudski opracował specjalną instrukcję pracy obserwatoriów, ze szczególnym określeniem obowiązków prowadzących pomiary. W instrukcji tej odwoływał się m.in. do wymienionych wyżej własnych publikacji z kalendarza sachalińskiego.

W końcu czerwca 1896 roku, otrzymawszy niezbędne wyposażenie, Bronisław Piłsudski wyjechał z Rykowskoje do Posterunku Korsadowskiego. Polecono mu wybrać odpowiednie miejsce na poszczególne obiekty stacji, kupić lub wybudować specjalny dom, założyć instrumenty pomiarowe oraz skompletować załogę obserwatorów i nauczyć ich podstawowych czynności. Władze starały się by stacja powstająca spełniała wszelkie warunki nowoczesnego obserwatorium. Z tego względu obarczyły Piłsudskiego obowiązkiem budowy masztów z wiatromierzami do 15 m wysokości, zainstalowaniem deszczomierzy, ocynkowanych budek z przyrządami, barometrów syfonalnych, aneroidów Pade'a, dysfometrów, filtrów przeciwsłonecznych, różnorodnych termometrów (m.in. do mierzenia temperatury gleby) itp. Pamiętać przy tym należy, że Piłsudski nie był fizykiem z wykształcenia, a niezbędną wiedzę meteorologiczną i klimatyczną posiadał drogą samouctwa oraz wykonując różne doświadczenia na stacji pomiarowej w Rykowskoje.

W ciągu lata wszystkie prace zostały wykonane. O tym jak poważnie do tych czynności odnosił się zesłaniec - mając świadomość rangi naukowej zadania - świadczy jego opracowanie i szczegółowe opisy stacji meteorologicznych, zachowane w Centralnym Państwowym Archiwum Dalekiego Wschodu Rosji w Tomsku. W zachowanym opracowaniu podkreślił on, iż rozpoznanie klimatu wyspy oraz przewidywanie pogody w dużym stopniu uzależnione jest od sumiennosci i precyzji pracy obserwatorów stacji meteorologicznych. Mając to na uwadze dostosował ogólną instrukcję Głównego Obserwatorium Fizycznego w Pułkowie pod Petersburgiem do szczególnych potrzeb powstających obserwatoriów na wyspie Sachalin. Przedstawił w niej prosto i jasno codzienną pracę prowadzących pomiary, zasady wypełniania dzienników czynności i ich formy, metody przedstawiania sprawozdań miesięcznych i rocznych oraz inne dane niezbędnej dokumentacji.

W analogiczny sposób zorganizował Piłsudski stację pomiarową w osadzie Gałkino-Wras-skoje. Stacja ta, podobnie jak w Posterunku Korsjakowskoje, rozpoczęła pracę jesienią 1896 roku.

Wyjazd zesłańca z Rykowskoje na południe wyspy w 1896 roku poniekąd miał zasadniczy wpływ na charakter dalszych jego badań. Poznał bowiem wówczas Ajnów. Śledząc tragiczne losy tego narodu zrozumiał, że właśnie im musi poświęcić swój czas i energię twórczą. Pracę na stacjach meteorologicznych prowadzili wyszkoleni przez niego obserwatorzy.

Bronisław Piłsudski, znany w świecie naukowym głównie jako badacz kultury Niwchów i Ajnów, opuścił wyspę Sachalin w 1899 roku podejmując pracę w oddziale Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego we Władywostoku¹⁰. Było to miejsce jego

10 Zespół różnorodnych rękopisów B. Piłsudskiego, przechowywanych w zarządzie oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego we Władywostoku. Tamże liczne fotografie Piłsudskiego o treści etnograficznej (ich inne wersje zachowały się również w Bibliotece Głównej Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie).

przymusowego osiedlenia (nadal pozostawał zesłańcem, choć już zwolnionym z katorgi). Prowadził rozległe terenowo studia etnograficzne i lingwistyczne w dolnej części Amuru (tereny zamieszkałe przez Niwchów), na Sachalinie (w obszarach na północy zamieszkałych przez Niwchów, a na południe przez Ajnów), a także w Japonii (był m.in. tłumaczem wyprawy badawczej Wacława Sieroszewskiego prowadzonej z ramienia Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego). Ostatecznie Władywostok opuścił w 1905 roku i przez Japonię, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej oraz kraje Europy Zachodniej - z częścią swych rękopisów i kolekcji etnograficznych - przybył do Galicji. Podczas pierwszej wojny światowej miał zamiar wrócić na Daleki Wschód. Ostatnie lata życia spędził jednak w Austrii, Szwajcarii i Francji. Zmarł tragicznie w nurtach Sekwany w Paryżu dnia 17 maja 1918 roku¹¹.

Wspomniano wyżej, że rękopisy o sachalińskich pracach meteorologicznych Bronisława Piłsudskiego praktycznie dotychczas nie były w pełni rozpoznane. Poza wymienionymi uprzednio dwoma publikacjami - zapewne nie jedynymi z tego okresu, bo przecież drukował doniesienia na Sachalinie w prasie lokalnej - w Bibliotece Głównej Akademii Nauk w Wilnie (dawna Biblioteka im. Wróblewskich) zachowały się rękopiśmienne notatki, a w tym fragment dziennika z lat 1891-1892, zapiski o liczbie zesłańców przybywających na wyspę Sachalin i do Władywostoku w różnych latach oraz szkice z zakresu meteorologii: brudnopis i czystopis artykułu o wynikach badań meteorologicznych na stacji pomiarowej w Rykowskoje w 1896 roku, a także kilka wersji instrukcji obsługi stacji obserwacyjnych, przeznaczonych dla placówek istniejących i organizowanych. W zespole tym są także rękopisy stanowiące - być może - fragment popularnonaukowego podręcznika meteorologii i klimatologii. Treść tych rękopisów zdaje się wskazywać, iż Piłsudski co najmniej od wiosny 1897 roku był kierownikiem służby meteorologicznej przy gubernatorze wyspy. O tym zdają się także świadczyć rękopisy przechowywane dziś w Archiwum Dalekiego Wschodu Rosji w Tomsku, wśród których znajdują się - podpisane przez Piłsudskiego - plany stacji meteorologicznych, wraz z tekstem objaśniającym dla wymienionych wyżej placówek w osadzie Gałkino-Wrasskoje i Posterunku Korsakowskim.

Zakres informacji przedstawionych przez Piłsudskiego w opracowaniach wydrukowanych właściwie ograniczony został do wyników pomiarów zestawionych w ujęciu miesięcznym. Dane te autor opatrywał krótkim podsumowaniem osobliwości klimatu w danym roku, przy czym zawsze porównywał je z wynikami analiz z lat poprzednich. Praktycznie były to pomiary rutynowe, zalecane przez instrukcję Głównego Obserwatorium Fizycznego w Pułkowie dla stacji obserwacyjnych III klasy. Autor pogodę w sierpniu 1895 roku przedstawił w następujący sposób: "Chłodny i nienormalnie mokry. Względna wilgotność wyższa od średniej. Liczba dni z opadami i ich ilość bardzo duża, jak nigdy dotąd. Deszcz spadły w nocy z 14/26 na 15/27 sierpnia (44,4 mm opadów) wyrządził wiele szkód. Kilka mostów w okręgu tymowskim zostało zerwanych lub uszkodzonych. Wiatry były słabsze, głównie południo-

11 A. Kuczyński, *Ludy dalekie i bliskie*, Wrocław 1989, s. 249-256; tenże, *Syberia. Cztery lata polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1995.

wo-wschodnie. Barometr stał wysoko, osiągając poziom nie obserwowany wcześniej w sierpniu (754,9 mil.)¹².

Piłsudskiego interesowały również zagadnienia klimatologiczne regionu, w którym przebywał z musu przez kilka lat. Mając wyniki pomiarów meteorologicznych z 1895 roku porównał je z danymi z dziesięciolecia 1886-1896. Do analizy wykorzystał m.in. wyniki pomiarów temperatury (pomiar: średnie, maksymalne i minimalne), wilgotności (absolutna i względna - zapisy średnie i minimalne), zachmurzenia (średnie oraz liczba dni z niebem jasnym i zasłoniętym chmurami), opadami (średnie i maksymalne oraz liczbą dni z: opadami w ogóle, śniegiem, śniegiem z deszczem, gradem, mgłami), ciśnieniem (średnim, maksymalnym i minimalnym oraz wyliczoną z tego różnicą pomiarów, wiatrami, prędkością średnią i liczbą dni z wiatrami porywistymi), a także liczbą dni z burzami. Dając na tej podstawie charakterystykę klimatu wyspy w ostatnim dziesięcioleciu stał się Piłsudski wytrawnym badaczem problemu. Dodajmy, że w kalendarzu sachalińskim obok artykułu Piłsudskiego ukazało się sprawozdanie I. Juwaczewa z wyników pomiarów na stacji w Aleksandrowskoje. Zawiera on znacznie mniej wyników pomiarów, a część wnioskowa została ograniczona do minimum. Nie możemy zatem się dziwić, że gubernator wyspy właśnie zesańcowi polskiemu powierzył odpowiedzialne zadanie organizacji i uruchomienia nowych stacji pomiarowych w innych częściach wyspy, a gdy z zadania tego wywiązał się należycie - otrzymał nieoficjalnie - kierownictwo służby meteorologicznej całej prowincji.

Sprawozdanie Bronisława Piłsudskiego z pomiarów meteorologicznych w 1896 roku pozornie nie różni się od ogłoszonego w roku poprzednim. Na jednej z tabel dostrzegamy jednak nowe elementy. Tak np. temperaturę powietrza na powierzchni ziemi mierzono w godzinach: 7, 13 i 21. Autor podał zebrane dane (wyniki średnie, maksymalne i minimalne) dla tych właśnie godzin w ujęciu miesięcznym oraz za cały rok. Obok tego umieścił w sprawozdaniu informacje o temperaturze gleby, której ciepłość mierzył o godzinie 13 na następujących głębokościach: 1,8, 1,2 i 2,2 m) również dane średnie, maksymalne i minimalne). Znacznie rozbudował w sprawozdaniu część poświęconą wiatrom (podał wyniki pomiarów z 1896 roku i porównał je z danymi z lat 1886-1896). Wskazał, że w styczniu i lutym każdego roku przeważały wiatry północno-zachodnie, a w czerwcu - południowo-wschodnie. Zatem i w tym roku poszukiwał nowych rozwiązań starając się nie tylko zgłębić warunki mikroklimatu otoczenia stacji w Rykowskoje, ale także osobliwości klimatyczne całej wyspy.

O wiele więcej, w porównaniu z treścią publikacji, o wiedzy klimatologicznej Bronisława Piłsudskiego mówią jego rękopisy zachowane w Bibliotece Głównej Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Są tam trzy bloki notatek na ten temat. Pierwszy z nich (karty 1-8 i 19-25) to dwie robocze wersje opracowania wydrukowanego w 1897 roku w kalendarzu sachalińskim. Znajdują się tu jednak tablice, które - ze względu na rodzaj wydawnictwa - nie zostały wydrukowane. Na tablicach tych podano wyniki pomiarów temperatury powietrza w miesiącach: styczniu, sierpniu i wrześniu z lat 1886-1896. Z zachowanych rękopisów nie wynika, jakie były powody wyboru takiego materiału pomiarowego do zestawienia.

12 B. Piłsudski, *Obzor pogody w sieleni Rykowskom na ostrowie Sachalin w 1895 g.*, s. 103.

Drugi blok rękopisów przechowywanych w Bibliotece w Wilnie stanowią różnego rodzaju instrukcje pracy stacji meteorologicznych. Autor zestawiał m.in. charakterystyki aparatów do mierzenia temperatury, zaopatrując je we wskazania o sposobie obsługi. To samo dotyczy wiatromierzy, deszczomierzy itp. Zachowały się przy tym rysunki do właściwego opisu chmur, gradu. Piłsudski dążył do tego by obserwator na miejscu dokonywał niektórych obliczeń. Dlatego w swych opracowaniach nieco uwagi poświęcał też metodom obliczeń, a w tym np. sposobom obliczania korekty czasu. Jeden z fragmentów tego bloku rękopisów nosi tytuł: *Instrukcja dla stacji meteorologicznej III klasy. Zalecenie pp. kierownikom stacji meteorologicznych i pp. inspektorom rolnictwa na w. Sachalin, zestawione przez obserwatora Rykowskiej Stacji Meteorologicznej Bronisława Piłsudskiego*. Autor napisał tylko część pierwszą tej instrukcji (m.in. w punkcie 5 ze zdaniem: "Należy uważać, by omyłka w czasie w którym przeprowadza się obserwacje, nie przekraczała jednej minuty"). W dalszej części tego opracowania zapisał zestaw problemów, które zamierzał poruszyć, a w tym: "23. Początek i koniec sianokosów", "24. Początek sadzenia ogórków" (umieszczone w tym cyfry to dni maja). Inne rękopisy tego bloku (m.in. o chmurach i opadach atmosferycznych) stanowią fragmenty czegoś w rodzaju podręcznika. Są także wersje robocze opracowania, które Piłsudski pisał mając zamiar ulepszyć ogólne zalecenia dla obserwatorów, wypracowane w Głównym Obserwatorium Fizycznym w Pułkowie. O tym, że tak było istotnie świadczą notatki do opracowania pt. *P[anu] kierownikowi stacji meteorologicznej*, w której zesłaniec - powołując się na cyrkularz z tegoż Obserwatorium z 27 kwietnia 1897 roku, stara się zalecenia centrali nasycić zdobytymi w terenie doświadczeniami. Sugestie swoje poparł wynikami analizy pomiarów na stacji w Rykowskoje w latach 1895-1897. Podobny charakter ma także inny szkic pt. *Do panów obserwatorów Aleksandrowskiej Stacji Meteorologicznej*, w którym ponadto przedstawił wyniki analizy pogody w stacjach w Rykowskoje i Aleksandrowsku w latach 1894-1897. Są także w tym bloku rękopisów opisy nowo założonych stacji meteorologicznych w osadzie Gałkino-Wrasskoje i Posterunku Korsakowskim. W tych opisach zwrócił uwagę na fizjografię otoczenia założonej stacji, a w tym morfologię terenu oraz warunki geologiczne podłoża.

Trzeci blok notatek z Biblioteki Akademii Nauk w Wilnie stanowi zapiski pamiętnikarskie z lat 1891- 1892. Dotyczą one okresu czasu, gdy Piłsudski z innymi zesłańcami politycznymi pracował przy wyrębie lasów. Wydawałoby się zatem, że nie miał w ogóle warunków do szerszych studiów przyrodniczych. Było jednak inaczej. Niektóre zapiski - prowadzone zresztą wręcz w telegraficznym skrócie - poświęcone zostały osobliwościom przyrody wyspy. Inne dotyczą wyboru optymalnego terminu sadzenia warzyw. Na jednym z zachowanych rysunków autor odnotował, że marchewkę sadzono 18 maja, groch słodki - w dniu następnym, a cebulę i buraki - 19 i 20 tego miesiąca. Zbierał te dane uważnie, gdyż były one niezbędne zesłańcom do egzystowania na wyspie. Z pewnością także przekazywał uczniom w szkole, starając się podnieść na wyższy poziom ogólną kulturę ludności tubylczej i napływowej.

Niektóre z przedstawionych wyżej opracowań Piłsudskiego - w innych wersjach - zapewne zachowały się w Tomsku w Państwowym Archiwum Dalekiego Wschodu. Jak się

wydaje, tam także przechowywany jest rękopis o klimacie okręgu tymowskiego na Sachalinie. O istnieniu tego rękopisu wspominał w swoim opracowaniu Alfred F. Majewicz¹³.

Właściwe zagospodarowanie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu, wymagało poznania głównych elementów klimatu wschodniej części imperium. Dyrekcja Głównego Obserwatorium Fizycznego w Pułkowie co najmniej od połowy XIX w. powierzała funkcje obserwatorów małych stacji wojskowym, nauczycielom, lekarzom. Z czasem zaczęto zatrudniać do pomiarów zesańców politycznych. Zwłaszcza w tej grupie obserwatorów zwykle było wielu Polaków. Tak np. Maksymilian Mark prowadził stację w Jenisiejsku, a Jan Czerński (z żoną Mawrą) w Preobrażenskoje nad Niżną Tunguską. Ich opracowania pomiarów - zwłaszcza podczas roku meteorologicznego 1881 - wyróżniane były przez centralę. Bronisław Piłsudski dokonał jednak więcej niż poprzednicy. Był bowiem wzorowym obserwatorem, traktującym wyniki wieloletnich pomiarów badań klimatologicznych. Był także twórcą koncepcji oraz organizatorem nowych stacji pomiarowych, a przede wszystkim nauczycielem przekazującym swe doświadczenia i zdobytą wiedzę innym. Dlatego w końcu XIX w. służba meteorologiczna wyspy Sachalin należała niewątpliwie do najlepiej zorganizowanych na Dalekim Wschodzie. Tam też wyniki obserwacji meteorologicznych wykorzystano praktycznie do opracowania podstaw lokalnej agroklimatologii.

Dodajmy do tego, że Bronisław Piłsudski po powrocie do ojczyzny osiadł w Galicji. Przez pewien czas Zakopane było miejscem jego stałego pobytu, a Towarzystwo Tatrzańskie organizacją, z której ramienia prowadził badania etnograficzne na Podhalu i Orawie. Nie zapomniał jednak o swoich zainteresowaniach lokalnym klimatem badanego obszaru. Uczestnicząc w pracach Sekcji Przyrodniczej Towarzystwa Tatrzańskiego był współtwórcą programu badawczego tej organizacji w zakresie meteorologii. W wielu też przypadkach prowadził osobiście pomiary meteorologiczne na stacji na Hali Gąsienicowej w Tatrach oraz w Muzeum Tatrzańskim¹⁴. Wspomagał wówczas swą wiedzą i doświadczeniem innych obserwatorów, a zwłaszcza - także uchodźców z Rosji - Borysa Wigilewa i Alfreda Lityńskiego.

Przedwczesna śmierć Bronisława Piłsudskiego przerwała jego wielostronną działalność naukową. Znajdujące się w archiwach Rosji i Litwy rękopisy opracowań z zakresu meteorologii i klimatologii zasługują na specjalne studium historyka nauk przyrodniczych.

---

13 A. F. Majewicz, *Bibliography...*, s. 19.

14 Por. m.in. list Borysa Wigilewa do Mieczysława Limanowskiego, przechowywany w zbiorach Muzeum Ziemi PAN w Warszawie oraz informacje w książce Gabriela Brzęka pt. *Alfred Lityński*, ogłoszonej w 1994 roku w Suwałkach.